

FRIESE BOEREN VAN DE TOEKOMST

**Een onderzoek onder opvolgers op
melkveehouderijbedrijven in de
weidestrecken en De Wouden**

Deel I: De opvolgers over het boerenberoep

Juli 1974

L 26
2.64_B

**Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek**

370445

Overzicht van uitgebrachte verwante publikaties

Publikatie no. 2/3.2	De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant. Drs. S. Aukema, Ir. J.M. Biemans Ir. K.M. Dekker en Ir. J.G.M. Helder Mei 1971	Uitverkocht
Publikatie no. 2.42	Vermogensvorming door jonge landbouwers vóór en tijdens de bedrijfs-overneming. Ir. J.M. Biemans, Ir. K.M. Dekker September 1972	f 4,50
Publikatie no. 2.47	Friese veehouders en hun houding tegenover beroepsverandering Ir. K.M. Dekker Augustus 1973	f 5,50
LEI-studie no. 49	Het onderwijs en het beroep van boerenzoons en boerendochters in het noorden des lands. Ir. K.M. Dekker en Drs. L. Tjoonk September 1967	Uitverkocht
LEI-rapport no. 326	Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw Dr. A. Maris en Drs. R. Rijnveld Augustus 1959	Uitverkocht
Publikatie no. 2.7	Achtergronden van de beroepskeuze van boerenzoons Drs. C.J.M. Spierings en Drs. F.J. Heunks Januari 1969	Uitverkocht

Inhoud

	Blz.	
WOORD VOORAF	5	
HOOFDSTUK I	DOEL EN UITVOERING VAN HET ONDER- ZOEK	7
	§ 1. Inleiding	7
	§ 2. Doel van het onderzoek	8
	§ 3. Uitvoering van het onderzoek	8
HOOFDSTUK II	ENKELE KENMERKEN VAN DE OPVOLGERS EN DE BEDRIJVEN	10
	§ 1. Leeftijd en burgerlijke staat	10
	§ 2. "Vroegere" beroep van vrouw en schoon- vader	10
	§ 3. De werkzaamheden en de positie in het bedrijf	11
	§ 4. Oppervlakte en omvang van de bedrijven, aantal melkkoelen	12
HOOFDSTUK III	DE OPVOLGERS OVER HUN OPLEIDING	14
	§ 1. De schoolkeuze na de lagere school	14
	§ 2. De gevolgde opleiding	15
	§ 3. De eigen opleiding: een goede school- opleiding voor een boer?	16
	§ 4. De cursus: Economische Vorming Toekomstige Ondernemers	17
HOOFDSTUK IV	DE OPVOLGERS OVER BEROEP EN BEDRIJF	19
	§ 1. Boer worden, waarom?	19
	§ 2. Het boerenberoep in de ogen van de op- volgers	21
	§ 3. De kijk op het bedrijf	23
HOOFDSTUK V	HOUDING TEGENOVER ANDERE BEROEPEN	27
	§ 1. Boer worden of nog van beroep verande- ren	27
	§ 2. Het boerenberoep tegenover andere be- roepen	28
	§ 3. Voorwaarden voor plezier in het werk	30
	§ 4. Aan een ander beroep te stellen voor- waarden	31

INHOUD (vervolg)

	Blz.
HOOFDSTUK VI	
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	33
§ 1. Samenvatting	33
§ 2. Slotbeschouwing	35
BIJLAGEN:	
1. De gemeenten van onderzoek	39
2. Geschiede andere beroepen	40
3. Literatuur	41

Woord vooraf

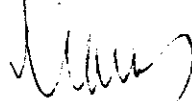
De Stichting voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in de provincie Friesland en de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Noord-Brabant hebben zich tot het Landbouw-Economisch Instituut gewend met het verzoek een onderzoek in te stellen naar de kenmerken, toekomstverwachtingen en perspectieven van opvolgers op landbouwbedrijven. De aanpassingen die er telkens van de agrarische ondernemers worden gevraagd, maken het van belang om het inzicht te vergroten in de kwaliteiten en aspiraties van de toekomstige generatie boeren; dat zijn degenen die klaar staan om een belangrijk deel van de voor overneming vrijkomende bedrijven in de komende jaren voort te zetten. Dit rapport hoopt daartoe een bijdrage te leveren.

De resultaten van dit onderzoek zullen per provincie in twee rapporten worden neergelegd. In dit rapport staat de persoon van de opvolger in Friesland centraal en wordt ruime aandacht besteed aan zijn houding tegenover het boerenberoep; in het volgende rapport ligt het accent op de toekomstige bedrijfsoverneming in Friesland.

Een woord van dank aan allen die aan dit onderzoek hebben meegewerkt, in het bijzonder aan de geënquêteerde opvolgers die met grote openhartigheid onze vragen hebben beantwoord, is hier zeker op zijn plaats.

Het onderzoek is opgezet door Ir. J.M. Biemans, Ir. K.M. Dekker en Drs. J.J.J. Klopogge van de afdeling Structuuronderzoek. De analyse en verslaggeving van dit rapport zijn verzorgd door Ir. K.M. Dekker, gestationeerde van de afdeling Structuuronderzoek in Friesland.

De Directeur

(A. Maris)

Den Haag, juli 1974

HOOFDSTUK I

Doel en uitvoering van het onderzoek

§ 1. Inleiding

De technische, economische en sociale ontwikkelingen in de landbouw hebben een voortdurende teruggang van het aantal agrarische bedrijven tot gevolg. Zo is blijkens een recent onderzoek in acht gemeenten in de weidestrecken en De Wouden in de provincie Friesland 1) in de periode van 1966 tot 1971 het aantal agrarische bedrijven van bedrijfshoofden die in de exploitatie daarvan hun hoofdberoep uitoefenden, met 15% verminderd.

De overblijvende bedrijven nemen gemiddeld in omvang toe en moeten zich voortdurend aanpassen aan de ontwikkelingen op technisch en economisch gebied. Het beheer van deze bedrijven vraagt steeds meer van de ondernemerscapaciteiten van de boer. Met name zal de nadruk komen te liggen op het organisatie-talent van de ondernemer. Dat geldt zowel de bedrijfsinrichting als de bedrijfsvoering en de financiering. Van belang is het te weten welke plannen de boeren zelf hebben met betrekking tot de aanpassing van hun bedrijven, maar bovendien wie de huidige generatie bedrijfshoofden zullen opvolgen.

In het voorjaar van 1971 is door de afdeling Streekonderzoek van het LEI een enquête gehouden onder veehouders in de zelfde Friese gemeenten als in het hierboven aangehaalde onderzoek. Uit de resultaten kwam naar voren 2), dat meer dan driekwart van de betrokken veehouders op dat moment niet van plan was het aantal melkkoelen op hun bedrijven te vergroten. Daar waren bedrijfshoofden onder die binnen enkele jaren hun bedrijf zouden beëindigen, maar ook die nog aan het begin van hun carrière stonden. In het algemeen lijkt het erop dat het vooral de economische noodzaak is, die de boeren er toe brengt hun bedrijven te vergroten.

Uit het onderzoek naar veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven is gebleken dat van de na overlijden, beroepsverandering en beroepsbeëindiging van het bedrijfshoofd voortgezette bedrijven, 48% door een zoon is overgenomen. Van de in de periode van onderzoek toegetrede bedrijfshoofden kwam 76% uit de aankomende generatie. De ervaring heeft geleerd dat het hoofdzakelijk zoons van agrarische bedrijfshoofden zijn, die de bedrijven overnemen.

1) D.B. Baris, A.J. Jacobs en B.H. Perdok: "Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven in de Friese weidestrecken en in De Wouden in de periode 1966-1971. Den Haag, 1973; blz. 13.

2) K.M. Dekker: "Friese veehouders en hun houding tegenover beroepsverandering", Den Haag, 1973; blz. 23.

Vanwege het belang van deze groep voor de ontwikkelingen die er in de landbouw zullen plaatsvinden, heeft de Stichting voor de Bedrijfsontwikkeling in de landbouw in de provincie Friesland het LEI verzocht een onderzoek in te stellen naar hun kenmerken, toekomstverwachtingen en mogelijk ook perspectieven. Een zelfde verzoek bereikte het LEI uit de provincie Noord-Brabant.

§ 2. Doel van het onderzoek

De tot nu toe verrichte onderzoeken op het gebied van de opvolging op landbouwbedrijven dragen in hoofdzaak een kwantitatief karakter (opvolgingssituatie). Over de opvolgers, hun toekomstverwachtingen en perspectieven, is dan ook nauwelijks bruikbare literatuur te vinden. Slechts enkele LEI-publikaties 1) sluiten min of meer aan bij de te onderzoeken materie.

Het belangrijkste doel van dit onderzoek is dan ook inzicht te verschaffen in een aantal aspecten van de situatie waarin de opvolgers verkeren, de problemen, die zich daarbij voordoen, de denkbeelden die zij daarbij ontwikkelen en die hun gedrag kunnen beïnvloeden en de mogelijkheden en alternatieven die voor hen openliggen. Het onderzoek zal voornamelijk een oriënterend-beschrijvend karakter hebben.

In het kort samengevat zijn de volgende onderzoekgebieden te onderscheiden:

1. Enkele algemene gegevens met betrekking tot de opvolgers en de bij het onderzoek betrokken bedrijven.
2. De opleiding.
3. De keuze en waardering van het boerenberoep.
4. De binding aan het boerenberoep, de houding tegenover andere beroepen en de gedachten over beroepsverandering.
5. De mening van de opvolgers over type, omvang, verkaveling en inrichting van de over te nemen bedrijven.
6. De beloning van de op het ouderlijk bedrijf meewerkende zoons en financiële regelingen bij de bedrijfsovername.
7. De regeling van de opvolging, de bedrijfsovername en de begroting van financiering en toekomstige bedrijfsvoering.

In dit rapport wordt hoofdzakelijk aandacht besteed aan de eerste vier onderzoekgebieden, de overige worden in een volgende publikatie aan de orde gesteld.

§ 3. Uitvoering van het onderzoek

De gegevens voor het onderzoek zijn verzameld door middel van een mondelinge enquête van 217 opvolgers in Friesland en 182 opvolgers in Noord-Brabant. Uitgangsmateriaal waren de inlichtingen welke de agrar-

1) Zie literatuurlijst aan het einde van dit rapport in bijlage 3.

rische bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder bij de mei-inventarisatie in 1972 hadden verstrekt over de opvolgingssituatie op hun bedrijven.

In Friesland is het onderzoek beperkt tot die delen van de provincie waar bijna uitsluitend het weidebedrijf voorkomt; de landbouwgebieden "Weide- en bouwstreek" en "Het Bildt" zijn buiten beschouwing gebleven, evenals de Wadden eilanden. In het onderzoekgebied is in een aantal goed verspreid liggende gemeenten aan de bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder met toekomstige opvolgers in de leeftijd van 22 t/m 29 jaar gevraagd, of deze opvolgers hun zoons zijn, en zo ja, hoe ze heten en waar ze te bereiken zijn.

Terwille van een zekere uniformiteit zijn opvolgers van vrouwelijke bedrijfshoofden - die dikwijls slechts in naam nog niet zelfstandig zijn - alsmede andere opvolgers dan zoons - die zeer weinig voorkwamen - buiten beschouwing gelaten. Bovendien zijn buiten het onderzoek gelaten de opvolgers van bedrijfshoofden waarvoor andere produktierichtingen dan melkveehouderij van meer dan ondergeschikte (meer dan 20% van de produktieomvang) betekenis waren. Ten slotte moest het bedrijfshoofd zijn hoofdberoep in de exploitatie van zijn veehouderijbedrijf hebben.

De gemeenten van onderzoek zijn Baarderadeel, Doniawerstal, Hemelumer Oldefert, Opsterland, Tietjerksteradeel, Utingeradeel, Weststellingwerf en Wonseradeel 1). Uiteindelijk kwamen 235 personen voor enquête in aanmerking. Daarvan bleken tijdens de enquête 2 geen opvolger te zijn; 11 weigerden medewerking, terwijl er 5 om andere redenen afvielen. In totaal zijn dus 217 opvolgers geënuquêteerd.

De enquête vond plaats aan de hand van een vragenlijst; de meeste vragen met gesloten antwoordcategorieën. Bij de samenstelling van de vragenlijst is in beide provincies intensief overleg geweest met vertegenwoordigers van de plattelandsjongerenorganisaties.

1) Zie de kaart op bijlage 1.

HOOFDSTUK II

Enkele kenmerken van de opvolgers en de bedrijven

§ 1. Leeftijd en burgerlijke staat

De opvolgers welke in dit onderzoek zijn betrokken, hadden ten tijde van de mei-inventarisatie in 1972 leeftijden van 22 tot en met 29 jaar. Ten tijde van de enquête in het voorjaar van 1973 kwamen er dus leeftijden voor van 22 tot en met 30 jaar. Onderstaande cijfers geven een indruk van de verdeling over een viertal leeftijdsklassen.

22, 23	jaar	:	32,	waarvan	gehuwd	16%
24, 25	jaar	:	70,	"	"	29%
26, 27	jaar	:	57,	"	"	67%
28 t/m 30	jaar	:	58,	"	"	69%

Door het tijdsverloop tussen mei 1972 en de enquête is de jongste groep automatisch kleiner geworden.

In totaal is 47% van de opvolgers gehuwd; van de 26-jarigen en ouder twee derde. In Noord-Brabant is slechts 10% van de opvolgers gehuwd en 18% van de 26-jarigen en ouder. In deze provincie is het de gewoonte dat de bedrijfsovername en het huwelijk van de opvolgende zoon samen vallen. Dat is ook reeds uit vroegere onderzoeken 1) naar voren gekomen. In Friesland komt het dikwijls voor dat de toekomstige opvolger trouwt en dan in een maatschapsverhouding met zijn vader verder gaat. De maatschap kan de opvolgende zoon een financiële basis bieden om een gezin te onderhouden, maar stelt bovendien het tijdstip van de volledige bedrijfsovername uit. Interessant is het, dat zowel in Friesland als in Noord-Brabant 73% van de gehuwde opvolgers in een maatschapsverhouding met zijn vader werkt, van de ongehuwde ongeveer 20%. Wanneer men vóór de bedrijfsovername trouwt, dan werkt men in beide provincies even dikwijls in een maatschapsverband samen. De grote verschillen tussen beide provincies ontstaan doordat men in Noord-Brabant meestal niet trouwt vóór de bedrijfsovername. Zowel in Friesland als in Noord-Brabant woont geen enkele gehuwde opvolger bij zijn ouders. Van de ongehuwde opvolgers is er in beide provincies slechts één die niet bij zijn ouders inwoont.

§ 2. "Vroegere" beroep van vrouw en schoonvader

In totaal zijn er 103 opvolgers getrouwd. Van de echtgenotes werkten

1) J.M. Biemans en K.M. Dekker: "Vermogensvorming door jonge landbouwers voor en tijdens de bedrijfsovername", Den Haag, 1972, blz. 12 e.v.

er vóór haar huwelijk 14 thuis, in huishouding of bedrijf. De anderen werkten elders of volgden onderwijs. Er zijn 33 opvolgers met trouwplannen. Hun aanstaande vrouwen doen het volgende: 3 werken er bij de ouders thuis en 30 werken elders of studeren. De overgrote meerderheid van de aanstaande boerinnen heeft dus gewerkt buiten de huishouding - en eventueel het agrarische bedrijf - van de ouders. Opvallend is het, dat zoveel (aanstaande) vrouwen van de onderzochte groep toekomstige boeren niet afkomstig zijn van een agrarisch bedrijf: slechts 56% van de schoonvaders en aanstaande schoonvaders van de opvolgers is of was boer of tuinder.

In Noord-Brabant is de binding met het ouderlijk gezin bij de vrouwen en aanstaande vrouwen groter: bijna een derde werkte of werkt bij haar ouders thuis. Daarbij komt, dat van 85% van de vrouwen en aanstaande vrouwen de vader boer of tuinder is of was. De bekendheid met het agrarische bedrijf is bij de vrouwen van de opvolgers in Friesland gemiddeld veel geringer dan in Noord-Brabant.

§ 3. De werkzaamheden en de positie in het bedrijf

Voor vele aanstaande veehouders, in ieder geval voor degenen die later hun vader waarschijnlijk zullen opvolgen, is het ouderlijk bedrijf de enige praktische leerschool. Afgezien van eventueel elders doorgebrachte praktijkperiodes gedurende een schoolopleiding. In totaal 171 opvolgers (79%) hebben tot nu toe steeds op het ouderlijk bedrijf gewerkt, 20 (9%) hebben ook wel op andere agrarische bedrijven gewerkt en 19 (9%) hebben, behalve thuis en misschien ook op andere agrarische bedrijven, ander werk gehad. Op het moment van de enquête werkte 97% van de opvolgers op het ouderlijk bedrijf - al of niet in maatschapsverband. Slechts één van de zeven opvolgers die niet op het ouderlijk bedrijf werkten op dat moment, had er nog nooit gewerkt.

Van de 210 thuis meewerkende zoons zeggen er 96 of 46% dat dit gebeurt in de vorm van een maatschap of andere samenwerkingsvorm met hun vader. De maatschap is de meest voorkomende samenwerkingsvorm, waarbij dikwijls de eigendom van het vee en de inventaris voor gelijke delen onder de samenwerkenden is verdeeld. De maatschap is te zien als een vorm van geleidelijke bedrijfsoverdracht; dikwijls voorafgegaan door een periode waarin de opvolger als meewerkende zoon op het ouderlijk bedrijf werkt en gevolgd door de overdracht van het gehele bedrijf, waarbij de vader zich terugtrekt. Uit het oogpunt van de financiering van de bedrijfsoverneming kan de maatschap verschillende voordelen bieden: verdeling van de bedrijfsresultaten onder de deelnemers, bij ouder worden van de vader kan diens deel geleidelijk geringer worden. Bovendien zou de maatschap mogelijkheden kunnen bieden om de overdracht van het bedrijf aan de opvolger zeker te stellen. Een verder voordeel van de maatschap is de groter betrokkenheid bij - en verantwoordelijkheid voor - de bedrijfsvoering.

In Noord-Brabant werken 43 van de 176 thuis werkende zoons (24%) in een maatschap of andere samenwerkingsvorm met hun vader.

§ 4. Oppervlakte en omvang van de bedrijven, aantal melkkoeien

De bedrijven van de vaders van de opvolgers, waar het hier om gaat, hebben een gemiddelde oppervlakte van ruim 31 ha. Ze zijn als volgt over een aantal oppervlakteklassen verdeeld:

< 20 ha	:	19 bedrijven	(9%)
20 - 25 ha	:	50 "	(23%)
25 - 30 ha	:	33 "	(15%)
30 - 35 ha	:	52 "	(24%)
35 - 40 ha	:	24 "	(11%)
40 - 50 ha	:	24 "	(11%)
≥ 50 ha	:	15 "	(7%)

Iets minder dan de helft van de bedrijven is kleiner dan 30 ha. De veebezetting, het aantal stuks vee per ha grasland, zal niet op alle bedrijven even groot zijn. Daarom is een berekening gemaakt van de bedrijfsomvang in sbe 1).

De gemiddelde omvang van de bedrijven is ongeveer 169 sbe. Ook hier is de spreiding groot, zo blijkt uit de volgende cijfers:

< 110 sbe	:	26 bedrijven (12%)	150 - 190 sbe	:	63 bedrijven (29%)
110 - 130 sbe	:	31 " (14%)	190 - 250 sbe	:	43 " (20%)
130 - 150 sbe	:	34 " (16%)	≥ 250 sbe	:	20 " (9%)

Uit paragraaf 3 is naar voren gekomen, dat nagenoeg alle opvolgers meewerken op de bedrijven van hun vaders. Het zijn dus bijna allemaal tweemansbedrijven. Het karakter van een tweemansbedrijf is naar alle waarschijnlijkheid in de meeste gevallen tijdelijk, totdat de zoon het als eenmansbedrijf zal voortzetten. Bovendien is het niet altijd een volledig tweemansbedrijf. In de eerste plaats zijn de vaders tenminste 50 jaar oud: een deel van hen zal niet meer tot de volwaardige arbeidskrachten gerekend kunnen worden. In de tweede plaats behoeft de opvolger niet altijd volledig mee te werken: hij is als meewerkende zoon gerekend als hij tenminste 15 uren per week bij zijn vader op het bedrijf werkt. Volgens de antwoorden op de enquête hebben 15 opvolgers een nevenberoep. Een goed gevoerd tweemansbedrijf zou een omvang van tenminste 200 sbe kunnen hebben. Om verschillende hiervoor genoemde redenen komt een deel van de bedrijven hier niet aan toe, het is echter de vraag of in het algemeen gesproken de omvang van de bedrijven wel voldoende is aangepast aan het tijdelijke tweemanskarakter van de arbeidsbezetting.

1) Standaardbedrijfseenheden (sbe) zijn verhoudingsgetallen voor de toegevoegde waarde in de verschillende produktierichtingen. Deze verhoudingsgetallen zijn gebaseerd op de hoogte van de netto-toegevoegde waarde op basis van factorkosten bij een moderne bedrijfsvoering volgens berekeningen van het LEI in 1968. Ter oriëntatie : 1 melkkoe = 2,5 sbe.

Ten slotte nog een enkel woord over de grootte van de melkveestapels. Daarvan geven de volgende cijfers een indruk:

< 20 melkkoeien	:	3 bedrijven	(1%)
20 - 30 "	:	19 "	(9%)
30 - 40 "	:	67 "	(31%)
40 - 50 "	:	61 "	(28%)
50 - 70 "	:	46 "	(21%)
≥ 70 "	:	21 "	(10%)

Op deze bedrijven is de melkveehouderij hoofdzaak, andere produktietakken namen minder dan 20% van de bedrijfsomvang in beslag. Op het ogenblik kan op een eenmansbedrijf met 40 melkkoeien en een bestaande Friese stal nog een redelijk inkomen worden behaald. Als op de bedrijven met 30 tot 40 melkkoeien nog een kleine uitbreiding van de melkveestapel zou kunnen worden gerealiseerd, zit er, althans op korte termijn bezien, in zo'n 90% van de bij het onderzoek betrokken bedrijven perspectief. Bij de bestaande gebouwsituatie is uitbreiding van het aantal melkkoeien tot meer dan 40 per arbeidskracht in het algemeen niet mogelijk. Verdere uitbreiding van de melkveestapel zal dan gepaard moeten gaan met de bouw van een moderne stal.

HOOFDSTUK III

De opvolgers over hun opleiding

§ 1. De schoolkeuze na de lagere school

De meeste opvolgers zijn direkt na het verlaten van de lagere school het landbouwonderwijs ingestapt, namelijk 64%. Een enkele opvolger (3%) heeft na de lagere school geen verder dagonderwijs gevolgd, terwijl de anderen (33%) niet-agrarisch onderwijs zijn gaan volgen, hoofdzakelijk algemeen voortgezet dagonderwijs.

Die eerste schoolkeuze moet van groot belang geacht worden voor de bij het onderzoek betrokken opvolgers: voor bijna twee derde van hen werd de richting waarin zij hun beroep zouden gaan kiezen reeds min of meer vastgelegd bij het verlaten van de lagere school. Hoe de ouders - volgens de opvolgers - over die schoolkeuze dachten, blijkt uit tabel 1.

Tabel 1. Schoolkeuze na de lagere school en mening van de ouders

Mening van de ouders	Schoolkeuze	
	agrarisch	niet-agrarisch
Zij hebben het mij aangeraden	20%	55%
Zij lieten mij vrij, waren het met de keuze eens	68%	45%
Zij lieten mij vrij, waren het niet met de keuze eens	5%	
Zij hebben het mij afgeraden	5%	
Weet het niet	2%	
Totaal (= 100%)	139	71

Er is hier sprake van een duidelijk verschil tussen de beide groepen, de interpretatie is echter niet eenvoudig. Zou het zo kunnen zijn, dat bij jonge kinderen die de lagere school verlaten en de richting uit willen van het beroep van hun vaders, de neiging bestaat om dan maar zonder omwegen die richting uit te gaan via de lagere landbouwschool? Misschien uit een zekere angst voor een andere omgeving, uit een meer praktisch gerichte instelling, of wel omdat ze de indruk hebben dat ze dan niet zo lang verder hoeven te leren? Of zou het (mede) kunnen liggen aan een tekort aan capaciteiten om via algemeen voortgezet onderwijs naar een hoger niveau van landbouwonderwijs, in casu de middelbare landbouwschool, te gaan?

Het lijkt wel of er meer aandrang van de ouders nodig is om ze eerst

niet-agrarisch voortgezet dagonderwijs te doen volgen: een aantal ouders is het niet eens met de keuze van de landbouwschool; waar de zoon een niet-agrarische opleiding ging volgen is dat dikwijls mede op aanraden van de ouders gebeurd.

Hoewel minder uitgesproken, wijzen de cijfers voor Noord-Brabant in een zelfde richting.

§ 2. De gevolgde opleiding

In een aantal groepen samengevat, blijken de opvolgers de volgende opleidingen te hebben voltooid:

- geen enkele opleiding na de lagere school	8%
- alleen cursusonderwijs	4%
- lager agrarisch dagonderwijs	51%
- middelbaar agrarisch dagonderwijs na lager agrarisch dagonderwijs	20%
- middelbaar agrarisch dagonderwijs na algemeen voortgezet dagonderwijs	10%
- hoger agrarisch dagonderwijs	2%
- overig dagonderwijs	5%

De helft van de toekomstige boeren heeft het diploma van de lagere land- of tuinbouwschool, terwijl een derde een middelbare of hogere agrarische opleiding heeft gevolgd. Van degenen met een MLS-diploma heeft twee derde eerst de lagere landbouwschool gevolgd. De overige 33% volgde eerst algemeen voortgezet onderwijs, natuurlijk in hoofdzaak ULO; deze vooropleiding is verhoudingsgewijs meer gevolgd door de opvolgers in de weidestrecken (44%) dan in De Wouden (21%).

In de vorige paragraaf is gebleken, dat van de onderzochte groep 33% direkt na de lagere school een niet-agrarische opleiding is gaan volgen. Uit de cijfers in het begin van deze paragraaf blijkt, dat zo'n 17% - de laatste 3 groepen - een dergelijke opleiding kan hebben voltooid; dat heeft echter niet altijd volledig te zijn omdat men op de middelbare landbouwschool kon worden toegelaten bij de overgang van de derde naar de vierde klas van een ULO. Met andere woorden: van de opvolgers die na het verlaten van de lagere school een niet-agrarische opleiding zijn gaan volgen moet ongeveer de helft deze hebben afgebroken. Het betreft hier 33 personen, waarvan 28 later een agrarische opleiding hebben voltooid.

Dergelijke uitkomsten leiden weer tot de vraag die zo dikwijls wordt gesteld: wanneer het met een andere studie niet direkt lukt, is men dan niet te gauw geneigd zijn heil in de landbouw te zoeken? In Noord-Brabant is een veel geringer deel van de opvolgers, nl. 14%, na de lagere school een niet-agrarische opleiding gaan volgen; ook in deze provincie heeft ongeveer de helft deze blijkbaar afgebroken.

De opvolgers op bedrijven van 30 ha en groter blijken verhoudingsgewijs meer (41%) een middelbare of hogere agrarische opleiding te hebben gevolgd dan de opvolgers op bedrijven beneden 30 ha (22%). Met betrekking tot het lager agrarisch dagonderwijs geldt het omgekeerde resp. 46% en 57%.

§ 3. De eigen opleiding: een goede schoolopleiding voor een boer?

Nu de bij het onderzoek betrokken opvolgers hun schoolopleiding al weer enige tijd achter de rug hebben, is het interessant te weten hoe ze er nu zelf over denken. Bovendien is hen de vraag voorgelegd, wat ze een goede schoolopleiding vinden voor een toekomstige boer. De resultaten zijn verrassend.

Slechts 58% van degenen die agrarisch dagonderwijs gevolgd hebben zegt, achteraf gezien, tevreden te zijn met de gevolgde opleiding. De opvolgers met lagere landbouwschool zijn verhoudingsgewijs minder tevreden (51%) dan de opvolgers met een middelbare of hogere landbouwschool (68%).

De ontevredenheid komt er nogal eens op neer, dat men liever verder had geleerd, met name bij oud-leerlingen van de LLS. Maar ook een tekort aan algemene ontwikkeling of een te sterke binding aan het boerenberoep worden dikwijls genoemd. Een aantal is ontevreden over het feit dat ze te veel theorie kregen en te weinig praktische scholing.

In Noord-Brabant is 63% tevreden, zowel van degenen met een lagere als van degenen met een middelbare of hogere agrarische opleiding.

Wanneer de meesten niet tevreden zijn met hun opleiding, is het te verwachten dat wat men nu een goede schoolopleiding voor een toekomstige boer vindt, dikwijls zal afwijken van de eigen opleiding. Dat zulke afwijkingen bijzonder groot kunnen zijn, blijkt uit tabel 2.

Tabel 2. Gevolgde opleiding en goede schoolopleiding voor een boer (in %)

Goede school- opleiding toekomstige boer	Totaal aantal opvol- gers	Opleiding van de opvolgers						
		geen en- kele	alleen cur- sus	lager agra- risch	middel- baar + lager agra- risch	middel- baar agrar. + alg. voortg.	hoger agra- risch	overig dagon- derwijs
Weet het niet	6	35	-	5	-	-	-	8
LLS	7	12	38	7	-	-	-	25
MLS, na LLS	19	6	13	26	23	-	-	-
MLS, na AVO	49	24	50	45	49	82	100	50
HLS	11	12	-	7	21	18	-	-
Alg. voortg. onderwijs	2	-	-	3	-	-	-	8
LTS	2	6	-	3	-	-	-	8
Maakt niets uit	1	6	-	2	-	-	-	-
Overige	3	-	-	3	7	-	-	-
Totaal (100%)	217	17	8	111	43	22	4	12

Heeft 51% van de opvolgers de lagere landbouwschool zonder vervolgopleiding gevolgd, slechts 7% vindt dit een goede schoolopleiding voor een toekomstige boer! Dat geldt zowel voor het totaal als ook voor degenen die de lagere landbouwschool hebben gevolgd: ook van deze groep vindt slechts 7% dit een goede schoolopleiding.

Ongeveer de helft (49%) vindt de combinatie van algemeen voortgezet onderwijs en middelbare landbouwschool een goede opleiding, terwijl in feite slechts 10% een dergelijke opleiding heeft gehad. De combinatie van lagere en middelbare landbouwschool, door 20% van de opvolgers gevolgd, wordt door 19%, dus een zelfde gedeelte van het totaal, een goede schoolopleiding gevonden. Alléén: van degenen die deze combinatie gevolgd hebben vindt slechts 23% het een goede opleiding. De meeste vóórstanders komen uit de groep van degenen die zelf minder hebben geleerd.

In Noord-Brabant noemt 10% de lagere landbouwschool een goede schoolopleiding (van degenen met LLS: 13%); 21% vindt de combinatie LLS-MLS goed (van degenen met deze combinatie: 8%).

Slechts een derde van degenen, die straks op vrijkomende veehouderij-bedrijven in Friesland als ondernemer zijn start zal maken heeft een opleiding van tenminste middelbaar niveau. Een niveau, dat toch zeker gewenst is in deze tijd waarin van het ondernemerschap en het inzicht van de veehouder veel gevraagd zal worden.

§ 4. De cursus: Economische Vorming Toekomstige Ondernemers

De cursus Economische Vorming Toekomstige Ondernemers (E.V.T.O.) welke in Friesland omstreeks 1966 is gestart, beoogt degenen, die binnen enkele jaren een landbouwbedrijf denken over te nemen, te confronteren met ontwikkelingen op het gebied van bedrijfsinrichting en financiering om ze op het ondernemerschap voor te bereiden. Om voor deze cursus in aanmerking te komen moet men ten minste 22 jaar oud zijn, de bedrijfsoverneming moet binnen enkele jaren gepland zijn, en moet men een diploma van een middelbare landbouwschool of van een gelijkwaardig niveau bezitten of een economie-cursus gevolgd hebben.

Van de bij het onderzoek betrokken opvolgers kwam ongeveer een derde voor deze cursus in aanmerking, voor zover het de eisen van leeftijd en opleiding betreft (zie § 2). Daarvan hebben er 20 of 29% de E.V.T.O.-cursus gevolgd. Bovendien hebben er nog 4 met lagere landbouwschool deze cursus gevolgd. Plannen om de cursus te volgen, zijn er bij 9 opvolgers met middelbare of hogere landbouwschool (= 13%). Bovendien hebben 11 opvolgers met lagere landbouwschool gezegd van plan te zijn de cursus te volgen; niet bekend is of ze daarvoor de benodigde kennis (bv. economie-cursus) bezitten.

Het is dus niet uitgesloten dat de helft of zelfs nog meer van de qua opleidingsniveau direct in aanmerking komende opvolgers (MLS, HLS) een E.V.T.O.-cursus volgt. Dat is echter slechts een derde van het totaal, terwijl juist deze groep al een betere basisopleiding heeft genoten.

Onder degenen die niet het vereiste opleidingsniveau bezitten om voor de E.V.T.O.-cursus in aanmerking te komen, twee derde van alle opvolgers, zitten er verhoudingsgewijs veel die ontevreden zijn over hun opleiding. Er is hen niet gevraagd of zij met het bestaan van de economie-cursus op de hoogte zijn. Een dergelijke cursus, gevolgd door de E.V.T.O.-cursus, zou voor velen van hen een sleutel kunnen zijn tot een betere voorbereiding op het toekomstig ondernemerschap.

HOOFDSTUK IV

De opvolgers over beroep en bedrijf

§ 1. Boer worden, waarom?

Uit verschillende onderzoeken blijkt telkens weer, dat lang niet alle op het ouderlijk bedrijf meewerkende boerenzoons boer worden. In vroegere publikaties is bijvoorbeeld veel aandacht besteed aan het verschijnsel van de "secundaire afvloeiing", waarmee bedoeld werd dat een boerenzoon na aanvankelijk op een landbouwbedrijf te hebben gewerkt, zijn werk buiten het eigenlijke landbouwbedrijf ging zoeken. Bijvoorbeeld in het loonwerkersbedrijf, in andere bedrijven in de periferie van het landbouwbedrijf, of geheel buiten de landbouw. Uit een in 1963 in het noorden des lands gehouden onderzoek 1) is wel gebleken, dat in het algemeen die boerenzoons de landbouw te zijner tijd verlieten, die qua opleiding het minst op de uitoefening van het boerenberoep waren voorbereid.

De in het onderzoek betrokken boerenzoons zijn door hun vaders als opvolger genoemd. Gezien hun werkzaamheden en leeftijd lijkt het voor de hand te liggen dat zij zich daar op voorbereiden. Toch moet wel worden aangenomen, dat ze niet allen een bedrijf zullen overnemen. Wat zeggen ze daar zelf van? Op de vraag: "Hoe zeker is het dat u boer wordt, zeer zeker, vrij zeker of onzeker?", heeft 49% geantwoord zeer zeker; 31% zegt vrij zeker en 20% zegt onzeker.

Degenen, die "onzeker" hebben geantwoord motiveren dit vooral met het feit dat het bedrijf te weinig perspectief biedt (te klein, oneconomisch) en met te verwachten problemen bij de financiering van de bedrijfsoverneming. Bovendien worden nog enkele persoonlijke redenen genoemd (weet niet wat a.s. vrouw wil, wil wel iets anders, etc.), terwijl de gebondenheid en de bewerkelijkheid ook naar voren worden gebracht.

Het percentage dat "zeer zeker" antwoordt, loopt op van 28% bij de 22- en 23-jarigen tot 60% bij de 28 t/m 30-jarigen. Deze verschillen tussen de leeftijdsgroepen worden weer gecompenseerd door de percentages "vrij zeker", zodat voor alle groepen het percentage "onzeker" nauwelijks het zelfde is. Hier is niets bijzonders aan de hand; het is aannemelijk dat iemand die jonger is en verder van het moment van de bedrijfsoverneming afstaat, met minder zekerheid de toekomst voor zich ziet. Dat is wat anders dan twijfels aan de perspectieven van het bedrijf of op het gebied van de financiering. Die kan een jongere ook hebben.

1) K.M. Dekker en L. Tjoonk: "Het onderwijs en het beroep van boerenzoons en boerendochters in het noorden des lands", Den Haag, 1967, blz. 17, 18.

Hoewel het erop lijkt dat er enig verband bestaat tussen deze antwoorden en de oppervlakte van het over te nemen bedrijf, is dat toch zeer zwak. Met de bedrijfsomvang of het aantal melkkoeien is geen aanwijsbaar verband aanwezig.

Om een indruk te verkrijgen van de redenen waarom men boer wil worden, is aan de opvolgers een aantal uitspraken voorgelegd en gevraagd of die op hen van toepassing waren of niet. Deze uitspraken en de antwoorden erop zijn neergelegd in tabel 3.

De antwoorden zijn op tweeërlei wijze interessant. In de eerste plaats wanneer ze op zichzelf beschouwd worden. Ze moeten dan niet te absoluut genomen worden, maar geven toch wel aan, welke motieven een rol gespeeld hebben. In de tweede plaats is er een schaal uit samen te stellen van meer of minder bewuste keuze voor het boer worden. Dat kan door aan het "ja" van de redenen 1, 3 en 5 de waarde 2 toe te kennen en aan het "ja" van de redenen 2, 4 en 6 de waarde 1, alsmede aan het "neen" van de redenen 2, 4 en 6 de waarde 2 en het "neen" van de redenen 1, 3 en 5 de waarde 1. Het totaal per respondent is dan een aanwijzing of er meer of minder bewust voor het boerenberoep is gekozen. Hoe hoger dit totaal, hoe meer bewust er is gekozen. Het totaal kan uiteenlopen van $6 \times 1 = 6$ tot $6 \times 2 = 12$.

Tabel 3. Waarom boer worden?

Redenen, die van belang kunnen zijn bij het besluit om boer te worden	Percentage	
	ja	neen
1. Ik besloot boer te worden omdat je dan zelfstandig ondernemer bent en kunt proberen er echt iets van te maken	83	17
2. Ik besloot boer te worden omdat ik niets anders heb geleerd	16	84
3. Ik heb echt bewust gekozen voor het boerenberoep, ongeacht wat anderen er van dachten	86	14
4. Ik besloot boer te worden omdat ik geen zin had om te leren	28	72
5. Ik had net zo goed iets anders kunnen worden, maar voelde meer voor het boerenberoep 1)	91	8
6. Ik besloot boer te worden omdat mijn vader mijn hulp nodig had	43	57

1) In één geval is op deze uitspraak geen antwoord gekomen.

Bij een beschouwing van de afzonderlijke redenen valt in de eerste plaats op hoe dikwijls het blijkbaar nog voorkomt, dat de behoefte aan hulp op het bedrijf mee een reden kan zijn om te gaan werken op het ouderlijk bedrijf en daardoor de zoon kan stuwen in de richting van het beroep van de vader. Let wel: het is dikwijls niet de enige reden, maar

er gaat wel invloed van uit. Bovendien is het opvallend hoeveel opvolgers bevestigend antwoorden op de uitspraak, dat ze besloten boer te worden omdat ze geen zin in leren hadden. Dit is een bedenkelijk verschijnsel, het lage onderwijsniveau - zie § 2 van het vorige hoofdstuk - kan hier een gevolg van zijn. In ieder geval komt uit het onderzoek naar voren dat 20% van degenen die onder andere besloten boer te worden omdat ze geen zin hadden om te leren, geen voortgezet dagonderwijs had gevolgd, tegen 8% van de anderen. Een middelbare landbouwschool is door resp. 7% en 15% gevolgd.

De totaal-score op de beroepskeuze-schaal is als volgt verdeeld:

Totaal-score	7	8	9	10	11	12
Percentage respondenten	2%	3%	12%	16%	35%	31%

Wordt deze schaal in verband gebracht met de zekerheid van boer worden, welke in het begin van deze paragraaf is behandeld, dan blijkt dat het percentage "onzeker" toeneemt naarmate de score daalt. Hoe bewuster de keuze, hoe minder onzeker men is met betrekking tot het boer worden.

Verder blijkt dat 53% van de opvolgers op bedrijven beneden 30 ha een score van 10 of minder boekt, tegen 26% van de opvolgers op grotere bedrijven. Door de zoons van veehouders op kleinere bedrijven wordt in het algemeen minder bewust voor het beroep van boer gekozen dan door de van grotere bedrijven afkomstige zoons.

§ 2. Het boerenberoep in de ogen van de opvolgers

Aan de opvolgers is een aantal kanten van het boerenberoep voorgesteld met het verzoek of ze ze stuk voor stuk zeer aantrekkelijk, onaantrekkelijk of zeer onaantrekkelijk willen noemen.

De resultaten zijn neergelegd in tabel 4. De kanten, welke in de ogen van de opvolgers het meest aantrekkelijk gevonden worden, zijn het werken in de buitenlucht en de natuur, de afwisseling in het werk, de omgang met dieren en de zelfstandigheid. Ook het contact met het gezin en het ondernemer zijn worden aantrekkelijk gevonden.

Minder enthousiast is men over de werktijden, de gebondenheid en de hoeveelheid vrije tijd, maar vooral over de sociale voorzieningen.

In Noord-Brabant worden de verschillende kanten van het boerenberoep op ongeveer overeenkomstige wijze gewaardeerd.

Uit vroegere onderzoeken 1) is gebleken dat de zelfstandigheid van het boerenberoep, vooral in vergelijking met andere beroepen, door de boeren op hoge prijs wordt gesteld. Dit komt ook weer sterk naar voren in paragraaf 3 van het volgende hoofdstuk.

1) K.M. Dekker: "Friese veehouders en hun houding tegenover beroepsverandering", Den Haag, 1973, blz. 17, 31 en 32.

Tabel 4. De aantrekkelijkheid van het boerenberoep

Kanten van het boerenberoep	Percentage antwoorden					
	zeer aantrekkelijk	aantrekkelijk	onaantrekkelijk	zeer onaantrekkelijk	neutraal	geen mening
1. Werken in buitenlucht en natuur	64	36	-	-	-	-
2. Het inkomen	1	55	41	1	1	1
3. De zelfstandigheid	35	63	2	.	-	-
4. De zwaarte van het werk (lichamelijk)	2	59	33	2	1	3
5. De hoeveelheid vrije tijd	.	35	49	15	.	-
6. De gebondenheid	.	29	56	12	.	1
7. Het dragen van risico's	2	51	37	5	1	4
8. De sociale voorzieningen	-	12	58	22	7	-
9. Het contact met het gezin	26	71	2	1	-	-
10. Het ondernemer zijn	22	75	3	-	.	-
11. De werktijden	1	40	46	11	-	1
12. Het aanzien dat de boer heeft	.	49	29	7	8	7
13. De omgang met dieren	42	57	-	.	.	.
14. De afwisseling in het werk	46	52	1	-	-	.

Aan de opvolgers is gevraagd of ze veel waarde hechten aan de zelfstandigheid van de boer. Deze vraag is door 94% met "ja" beantwoord.

Gevraagd, hoe het in de toekomst met die zelfstandigheid van de boer zal gaan, is 58% van mening dat deze zal afnemen. Als redenen daarvoor komen vooral naar voren dat men door het groter worden van de bedrijven meer afhankelijk wordt van anderen, bemoeienis van de overheid (bouwverbod, hinderwet, subsidies), meer samenwerking tussen bedrijfs-genoten en binding aan financieringsinstellingen. Bij een vergelijking met de antwoorden van de opvolgers in Noord-Brabant komt hier duidelijk het verschil in bedrijfstype naar voren. Daar ziet men als oorzaken van een vermindering van de zelfstandigheid vooral de binding aan leveranciers en afnemers (contracten) en de binding aan financieringsinstellingen, alsmede bemoeienis van de overheid.

De hoeveelheid vrije tijd die een boer in het algemeen heeft, wordt door velen (64%) niet aantrekkelijk gevonden. Over de vrije tijd zijn nog enkele vragen aan de opvolgers gesteld. Op het ogenblik, nu ze nog geen boer zijn, gaat 64% van hen wel eens een week of langer met vakantie.

Maar liefst 85% vindt, dat ze straks als boer per jaar een week of langer achtereen met vakantie moeten kunnen gaan. Van deze groep denkt 55%, dat het er ook van zal komen als ze boer zijn, 29% denkt dat het er niet van zal komen en 16% weet het niet. Twee derde van degenen die denken dat ze per jaar wel een week of langer met vakantie zullen gaan, zouden dan een bedrijfsverzorger inschakelen. Degenen, die denken dat het er niet van zal komen, voeren daarvoor in de eerste plaats financiële redenen aan; in de tweede plaats komt dat men het vee niet aan anderen toevertrouwt.

De kosten van een veeverzorger vormen de voornaamste reden waarom 15% van de opvolgers vindt, dat ze als boer straks niet een week of langer achtereen met vakantie kunnen gaan.

Behalve naar verschillende kanten van het boerenberoep is de opvolgers ook gevraagd naar de eigenschappen die het meest van belang zijn om een goede boer te worden. Ze hadden keus uit een tiental antwoorden en kregen het verzoek er drie op te noemen in volgorde van belangrijkheid.

Er is niet één eigenschap bij, die door alle respondenten als belangrijkste wordt aangewezen; de meningen lopen nogal uiteen. De eigenschappen die het eerst genoemd zijn, zijn vooral:

- hart hebben voor het beroep (door 30% als eerste genoemd);
- goede gezondheid (24%);
- vakbekwaamheid (19%).

Deze eigenschappen, alsmede "ondernemersgeest" en "aanleg voor organisatie en planning", worden ook in totaal het meest genoemd. Zeer weinig genoemd zijn de eigenschappen "goed met zijn handen kunnen werken", "kunnen omgaan met machines", "koopmanschap" en "hard willen werken".

De opvolgers zonder voortgezet dagonderwijs noemen opvallend weinig de vakbekwaamheid in de eerste plaats (4%), degenen met middelbare of lagere landbouwschool noemen dit dikwijls (32%) het eerst. Een goede gezondheid wordt door eerstgenoemde groep zeer dikwijls (40%) bovenaan geplaatst.

§ 3. De kijk op het bedrijf

De vooruitzichten van het melkveehouderijbedrijf in de eigen streek worden door 60% van de opvolgers goed genoemd; 22% noemt ze matig, 8% slecht en 10% heeft er geen oordeel over. Het jaarinkomen, dat het over te nemen bedrijf op het moment van de enquête volgens de respondenten voor de boer zou moeten opleveren, bedraagt gemiddeld f 38 600,-. Bedoeld is het bruto arbeidsinkomen vóór aftrek van belastingen, verzekeringspremies en eventuele aflossingen op schulden. De spreiding van de genoemde bedragen is groot, terwijl een kwart van de opvolgers geen bedrag weet te noemen. Blijkbaar hebben velen nog niet veel kijk op deze kant van hun toekomstig bestaan. Een toekomstig ondernemer moet er toch wel enig idee van hebben wat hij op een bedrijf, zoals hij binnen

niet al te lange tijd denkt over te nemen, kan verdienen.

Bij een vergelijking met het gevolgde onderwijs komt naar voren, dat van degenen, die geen voortgezet dagonderwijs ontvingen, 48% geen bedrag wist te noemen, van de opvolgers met lagere landbouwschool 28% en van de opvolgers met middelbare of hogere landbouwschool 17%.

Van de genoemde bedragen ligt 20% beneden f 30 000,-, 48% ligt tussen f 30 000,- en f 45 000,- en 32% daarboven. De hoogte vertoont een positieve samenhang met de omvang van het over te nemen bedrijf.

In Friesland blijkt 71% van de opvolgers op de hoogte te zijn van de boekhoudgegevens van het bedrijf van hun vader (Noord-Brabant 66%). In het algemeen zijn dit de cijfers van de fiscale boekhouding, omdat een bedrijfseconomische boekhouding lang niet overal aanwezig is. De vraag, of ze het in het algemeen wenselijk vinden dat de opvolgende zoon op de hoogte is van de financiële resultaten van het bedrijf van zijn vader, wordt door 97%, dus door nagenoeg alle opvolgers, bevestigend beantwoord. Hoe komt het dan, dat 29% niet op de hoogte is van de boekhoudgegevens? Is dat een gebrek aan openheid bij de vaders? Waarschijnlijk zal dit in enkele gevallen wel een rol spelen. Uit tabel 5 blijkt echter, dat een belangrijke oorzaak kan zijn gelegen in het niveau van de opleiding van de opvolgende zoon. Geringe bekendheid met de boekhoudgegevens zou wel eens kunnen samenhangen met gebrek aan kennis en -mede daardoor - gebrek aan belangstelling.

Tabel 5. Bekendheid met boekhoudgegevens en opleiding

Bekendheid met boekhoudgegevens	Totaal opvolgers	Geen dag-onderwijs	Lager agrarisch	Middelbaar + hoger agrarisch	Overig dagonderwijs
Ja	71%	44%	64%	90%	75%
Neen	29%	56%	36%	10%	25%
Totaal (= 100%)	217	25	111	69	12

Bekendheid met de boekhoudgegevens zou een reden kunnen zijn waarom men in staat is een jaarinkomen te noemen. In ieder geval is 78% van degenen die een bedrag noemen bekend met de boekhoudgegevens, tegen 48% van degenen die geen bedrag weten te noemen. Bovendien noemen degenen die wel inzicht in de boekhouding hebben minder dikwijls (13%) een bedrag beneden f 30 000,- als jaarinkomen dan degenen die geen inzicht in de boekhouding hebben: 43%.

Een boer is ondernemer met alle risico's die dat meebrengt voor zijn inkomen. Afhankelijk van allerlei factoren kunnen er van jaar tot jaar flinke schommelingen in het inkomen optreden, waarmee hij rekening dient te houden. In verband hiermee is aan de toekomstige boeren de vraag gesteld wat voor hen de voorkeur heeft: de zekerheid van regelmatig een zelfde inkomen, ook al is het niet zo hoog of dat ze bereid zijn risico's te aanvaarden met de mogelijkheid van een hoger inkomen, maar

ook van een lager. Zowel in Friesland als Noord-Brabant is er ongeveer een kwart (resp. 25% en 27%), die de voorkeur geeft aan de zekerheid van regelmatig een zelfde inkomen, ook al is het niet zo hoog. Van degenen, die het aanvaarden van risico's stellen boven regelmatig een zelfde inkomen heeft 59% het dragen van risico's een aantrekkelijke of zeer aantrekkelijke kant van het boerenberoep genoemd, van degenen die de voorkeur geven aan regelmatig een zelfde inkomen 35%.

De oorzaken van slechte bedrijfsresultaten, ten opzichte van die van andere bedrijven, zijn in de eerste plaats te zoeken bij de boer zelf, zo is de mening van driekwart van de opvolgers. Slechts weinigen schrijven deze in het algemeen toe aan pech, bv. slecht weer of ziekte.

Er wordt de laatste jaren veel geschreven over samenwerking tussen agrarische ondernemers als middel om met de technische en economische ontwikkelingen in de land- en tuinbouw mee te kunnen komen en een sociaal aanvaardbaar bestaan te kunnen behouden of krijgen. Het gezamenlijk gebruik van enkele werktuigen komt al lang voor, vooral in de akkerbouw, al is er zeker sprake van een zekere overmechanisering in de landbouw. Meer intensieve vormen van samenwerking, zoals een gezamenlijk bouwplan in de akkerbouw of het gezamenlijk bouwen van een ligboxenstal in de veehouderij, komen minder dikwijls voor. Voor wat de oudere boeren betreft, die vele jaren de meeste zaken geheel zelfstandig hebben gedaan, behoeft het geen verwondering te wekken wanneer ze er moeite mee hebben om tot een intensieve vorm van samenwerking te komen. De vraag is, hoe de toekomstige agrarische bedrijfshoofden over samenwerking denken, om te kunnen beoordelen welke ontwikkeling er van hun kant is te verwachten.

Aan de geënquêteerden is de vraag voorgelegd of ze, wanneer uit berekeningen zou blijken dat er belangrijk financieel voordeel uit zou voortvloeien, zouden proberen om tot een intensieve samenwerking te komen. Zowel in Friesland als in Noord-Brabant wordt deze vraag door de helft van de opvolgers met "ja" beantwoord. De voorwaarden voor samenwerking zijn vooral dat je als persoon goed met elkaar moet kunnen opschieten (45% van de voorstanders), goede afspraken (35%), een gelijke uitgangssituatie van de deelnemers qua kapitaal en bedrijfsoppervlakte (16%) en een goede taakverdeling (12%). De tegenstanders motiveren hun antwoord vooral met kans op onenigheid (ook door de vrouwen of meewerkende zoons): 51% en verlies van zelfstandigheid (32%). De bereidheid tot samenwerking blijkt onafhankelijk te zijn van de oppervlakte of de omvang van het over te nemen bedrijf.

Er is ten slotte nog de vraag gesteld of de opvolgers, als ze onverwacht het bedrijf zouden moeten overnemen om de een of andere reden, reeds bepaalde plannen hebben om veranderingen aan te brengen. De helft heeft die inderdaad, zowel in Friesland als in Noord-Brabant.

Bij een vergelijking met de leeftijd komt naar voren dat van de jongere opvolgers een groter deel (bv. 22 - 23 jaar: 63%) dergelijke plannen heeft dan van de oudere (28 t/m 30 jaar: 41%). Waarschijnlijk zijn er op aandringen van de laatste groep al enkele veranderingen aangebracht. In Noord-Brabant bestaat een dergelijke samenhang niet. Het is best mogelijk dat het huwelijk van vele Friese opvolgers en daarmee de nood-

zaak om van het bedrijf twee gezinnen te onderhouden hierbij een rol heeft gespeeld.

Het al of niet hebben van plannen hangt niet samen met de omvang van het bedrijf, evenmin met de opleiding van de opvolger. Wel, en in zeer sterke mate, bestaat er een samenhang tussen de mening over de bedrijfsinrichting en de aanwezigheid van plannen. Tabel 6 moge dit illustreren.

Tabel 6. Plannen tot verandering en mening over de bedrijfsinrichting

Plannen tot verandering van het bedrijf	Totaal aantal opvolgers	Mening over de bedrijfsinrichting (in %)		
		goed	matig	slecht
Plannen	109	22	49	80
Geen plannen	108	78	51	20
Totaal (= 100%)	217	68	80	69

HOOFDSTUK V

Houding tegenover andere beroepen

§ 1. Boer worden of nog van beroep veranderen?

In de eerste paragraaf van het vorige hoofdstuk is naar voren gebracht, dat 31% van de opvolgers heeft gezegd, dat het vrij zeker is dat ze boer worden en 20% onzeker. Het is te verwachten, dat van de opvolgers, zoals ze in dit onderzoek genoemd worden, een aantal niet aan opvolging toekomt, terwijl er ook zullen zijn die na bepaalde tijd het boerenberoep zullen ruilen voor een ander.

Van de opvolgers heeft 58% er wel eens over gedacht iets anders dan boer te worden. Trouwens, 20% denkt daar ook nu nog wel eens over. De redenen die daarvoor worden aangevoerd door deze 44 opvolgers, liggen vooral op het terrein van de financiering van de bedrijfsvereeniging en de gebondenheid van de boer. Bovendien vinden sommigen dat er in vergelijking met andere beroepen een wanverhouding bestaat tussen pretaties en beloning van de arbeid van een boer, terwijl soms het bedrijf te klein is in de ogen van de berokkenen of de toekomst te onzeker. In Noord-Brabant heeft 41% van de opvolgers er wel eens aan gedacht om iets anders dan boer te worden; daar denkt 9% er nog wel eens over.

Onder degenen die er vroeger niet over hebben gedacht om iets anders dan boer te worden, zijn er enkelen, namelijk 8, die daar momenteel wel eens aan twifelen. Zij wijzen vooral op een onzekere toekomst van de bedrijfstak en op de financieringsproblematiek. In totaal zijn er dus 52 opvolgers of 24% van het totaal, die er nog wel eens aan denken om iets anders te worden dan boer. Verhoudingsgewijs denken de jongere opvolgers daar wat meer aan dan de oudere. Met de omvang of oppervlakte van de bedrijven kan geen verband worden aangetoond. Wel bestaat de indruk dat er verhoudingsgewijs iets meer over verandering wordt gedacht naarmate het niveau van het onderwijs hoger ligt. Het kan zijn dat men dan meer mogelijkheden voor zichzelf ziet. Het is ook mogelijk dat er, rekeninghoudend met het verband tussen oppervlakte van het bedrijf en onderwijs en met de aangevoerde motieven - vooral de financiering, waarbij het op grotere bedrijven om hogere bedragen gaat - hier sprake is van een afgeleide relatie.

Als het binnenkort mogelijk zou zijn om geschikt ander werk te vinden, zou 16% van de opvolgers overwegen om van beroep te veranderen; 12% zou het misschien wel overwegen en 2% weet het niet. Ook deze cijfers wijzen erop, dat het best mogelijk is dat een vijfde tot een kwart van de opvolgers nog eens in een ander beroep terecht komt dan dat van boer. Zoals te verwachten is houden ze duidelijk verband met de eerder naar voren gebrachte cijfers over het denken aan andere beroepen en de twijfels aan het boer worden.

De meeste opvolgers, die nu 22 t/m 30 jaar oud zijn, zijn ook gezien hun beroepsgeschiedenis, reeds jarenlang bezig met hun voorbereiding op het zelfstandig ondernemerschap in de landbouw. Dat maakt het er niet eenvoudiger op om naar een ander beroep over te stappen. Wat zouden ze doen als ze het allemaal nog eens over konden doen, zouden ze dan onder de huidige omstandigheden weer die richting van het boerenwerk inslaan? Wat dat betreft bestaat er overeenstemming met het voorgaande: 66% zou weer boer worden, 22% iets anders en 12% weet het niet (Noord-Brabant resp. 72%, 19% en 9%).

Degenen die een ander beroep zouden willen kiezen, motiveren dit vooral met de onaantrekkelijke financiële kanten van het boerenberoep: hoge investeringen en/of lage inkomens (meer dan driekwart van hen noemt een dergelijke reden). Verder wordt als bezwaar van het boerenberoep door 44% van hen gebrek aan vrije tijd genoemd, terwijl de gebondenheid ook een rol speelt (21%).

De "nieuwe" keuze, om het zo maar te zeggen, houdt geen verband met bedrijfsoppervlakte en -omvang. De meesten die "het niet weten" zitten verhoudingsgewijs onder de opvolgers die geen voortgezet dagonderwijs hebben gevolgd. Misschien is het wel de vraag of er, bijvoorbeeld vanwege hun capaciteiten, voor hen elders betere mogelijkheden hadden gelegen.

§ 2. Het boerenberoep tegenover andere beroepen

Aan de opvolgers is een aantal uitspraken voorgelegd met het verzoek te willen zeggen of ze het er mee eens zijn of niet. De resultaten zijn neergelegd in tabel 7. Uit deze vragen is een schaal af te leiden, welke een indruk geeft van de binding van de opvolgers aan het boerenberoep.

Tabel 7. Binding aan het boerenberoep

Uitspraak over boerenberoep	Percentage opvolgers				
	hele- maal eens	eens on- eens	hele- maal oneens	geen ant- woord	
1. Een ander beroep dan boer zou voor mij niet in aanmerking komen	5	18	64	12	1
2. Buiten de landbouw zijn er ook beroepen die ik wel aantrekkelijk vind	6	71	19	-	3
3. In een ander beroep kan in misschien flink wat meer verdienen, maar als boer kan ik vrijer leven en werken en dat is belangrijker	17	57	21	1	4
4. Ik voel me boer in hart en nieren	18	61	18	.	2
5. Misschien ga ik nog wel eens buiten de landbouw werken	1	28	50	14	7

Aan de antwoorden zijn de waarden 1 t/m 4 toegekend, bij de uitspraken 1, 3 en 4 van voor naar achter oplopend en bij de uitspraken 2 en 5 net andersom. Dat houdt in, dat, wanneer per opvolger deze waarden worden opgeteld, een lage som betekent een sterke binding aan het boerenberoep. De som kan, wanneer ieder op alle vragen een antwoord zou hebben gegeven, uiteenlopen van 5 (5 x 1) tot 20 (5 x 4).

Uit tabel 8 blijkt, dat er een duidelijk verband bestaat tussen de binding aan het boerenberoep en het er wel eens aan gedacht hebben om iets anders te worden dan boer. Degenen, die zich ook wel buiten het boerenberoep hebben georiënteerd hebben verhoudingsgewijs vaker een hoge score en minder vaak een lage score dan de anderen en vertonen duidelijk een geringere binding aan het boerenberoep.

Tabel 8. Binding aan het boerenberoep en oriëntatie

Score binding aan het boerenberoep	Totaalaantal respondenten	Aan andere beroepen gedacht	
		ja	neen
t/m 9	13%	11%	17%
10	18%	13%	24%
11	17%	11%	24%
12	20%	21%	20%
13	14%	16%	11%
14 en hoger	17%	28%	4%
Totaal (= 100%)	217	125	92

Het ligt voor de hand, dat er een verband bestaat tussen de binding aan het beroep en het al of niet aanwezig zijn van gedachten aan beroepsverandering of twijfels over het boer worden. Zoals tabel 9 laat zien, is dit verband bijzonder duidelijk aanwezig.

Tabel 9. Binding aan het boerenberoep en gedachten over beroepsverandering

Score binding aan het boerenberoep	Totaalaantal opvolgers	Denkt nu niet aan ander beroep		Denkt wel eens aan ander beroep
		vroeger ook niet	vroeger wel	
< 12	148	87%	72%	33%
≥ 12	69	13%	28%	67%
Totaal (= 100%)	217	84	81	52

Het lijkt erop, dat degenen die geen voortgezet dagonderwijs met goed gevolg hebben doorlopen, een wat geringere binding aan het boerenberoep hebben dan degenen met een hoger opleidingsniveau. Tussen de bedrijfsoppervlakte en de binding aan het boerenberoep bestaat geen enkel aanwijsbaar verband.

Uit de antwoorden op de afzonderlijke uitspraken, zoals die in tabel 7 zijn opgenomen, springen twee zaken naar voren. In de eerste plaats blijkt ook hier weer zo'n kleine 30% het er nog niet over eens te zijn, dat ze altijd het boerenwerk zullen blijven doen. Vervolgens lijkt het erop, dat de verdiensten niet altijd het belangrijkste zijn om boer te worden, maar dat het "vrijer leven en werken" velen in het boerenberoep aantrekt. Dat stemt overeen met het hierna volgende.

§ 3. Voorwaarden voor plezier in het werk

Aan de opvolgers is tijdens de enquête een tiental kaartjes voorgelegd waarop een aantal zaken stonden genoemd, die van belang kunnen zijn voor het plezier dat iemand in zijn werk heeft. Ze hebben de kaartjes zo gerangschikt, dat er een volgorde van belangrijkheid voor hun plezier in het werk, uit naar voren kwam. Per respondent is aan het kaartje met de belangrijkste voorwaarde een 1, aan de volgende voorwaarde een 2, enzovoort tot en met 10 toegekend.

Per voorwaarde is vervolgens het gemiddelde rangnummer berekend, zowel voor alle opvolgers als ook voor bepaalde sub-groepen.

De voorwaarden en de gemiddelde rangnummers zijn de volgende:

- een zekere zelfstandigheid	2,7
- werk in de buitenlucht	4,1
- goede beloning	4,2
- afwisselend werk	4,2
- contact met het gezin	4,5
- omgang met dieren	5,1
- nu eens geestelijke, dan weer lichamelijke arbeid	6,5
- contact met anderen tijdens het werk	7,3
- regelmatige werktijden	8,0
- veel vrije tijd	8,6

Wanneer de waardering voor deze voorwaarden volkomen willekeurig zou zijn geweest, zou overal het gemiddelde rangnummer 5,5 zijn geweest. Uit bovenstaande cijfers blijkt, dat er wel degelijk verschillen in waardering van de voorgelegde voorwaarden bestaan. Vooral "een zekere zelfstandigheid" wordt door de opvolgers zeer op prijs gesteld, te vergelijken met het "vrijer leven en werken" uit de vorige paragraaf. Dan volgen, met een ongeveer gelijke gemiddelde waardering het werken in de buitenlucht, een goede beloning en afwisselend werk en contact met het gezin. Het contact met anderen tijdens het werk, regelmatige werktijden en veel vrije tijd zijn voor het plezier in het werk voor de opvolgers de minst belangrijke voorwaarden van het rijtje. In Noord-Brabant is de volgorde van waardering nagenoeg precies dezelfde.

Bij verschillende groepen opvolgers komen verschillen in de gemiddelde rangorde voor. Altijd staat de zelfstandigheid voorop. Bij de opvolgers zonder voortgezet dagonderwijs volgen daarna werk in de buitenlucht en omgang met dieren; vervolgens contact met het gezin en op de vijfde plaats een goede beloning. Bij degenen die de lagere landbouwschool als

opleiding hebben, is de beloning gemiddeld als vierde gewaardeerd; bij de opvolgers met een middelbare of hogere landbouwschool neemt de beloning zeer duidelijk de tweede plaats in. Toekomstige boeren met een betere opleiding vinden een goede beloning een belangrijker voorwaarde voor plezier in hun werk dan toekomstige boeren die minder onderwijs hebben genoten. Het werken in de buitenlucht neemt bij de opvolgers met middelbare of hogere landbouwschool een minder belangrijke - de vijfde - plaats in. Verschillen van dezelfde aard komen voor tussen opvolgers op bedrijven beneden 30 ha en grotere bedrijven. Bij de eersten komt het werken in de buitenlucht op de tweede plaats en de beloning op de vijfde, bij de laatsten resp. op de vierde en tweede plaats.

Ten slotte blijkt bij degenen, die bij geschikt ander werk zouden overwegen om van beroep te veranderen, de beloning hoger genoteerd en de afwisseling in het werk lager dan bij degenen die niet willen veranderen. Voorzichtig zou de conclusie hieruit kunnen luiden, dat naarmate ze een goede beloning belangrijker vinden voor plezier in het werk, de opvolgers eerder geneigd zijn om van beroep te veranderen. Naarmate afwisseling in het werk hoger genoteerd staat is die geneigdheid minder. Blijkbaar verwacht men van het boerenberoep een afwisselend bestaan, maar geen hoge inkomsten; van een ander beroep verwacht men wel een hoger inkomen, maar eentoniger werk.

§ 4. Aan een ander beroep te stellen voorwaarden

Aan welke voorwaarden een ander beroep moet voldoen, wil het voor de opvolgers aantrekkelijk zijn, blijkt uit het volgende. De geënquêteerden konden maximaal drie voorwaarden noemen. In de volgorde waarin ze het meest naar voren gebracht zijn, zijn de belangrijkste voorwaarden:

- werken in de buitenlucht of de natuur : 51%
- een goed loon of inkomen : 40%
- aspecten van zelfstandigheid : 35%

Verder komen nog voor met circa 10%: aspecten van ondernemerschap en leiding geven, alsmede veel vrije tijd en vakantie. De opvolgers in Noord-Brabant denken verhoudingsgewijs meer aan zelfstandigheid (42%) in vergelijking met de voorwaarden op het gebied van buitenwerk (38%) en inkomen (37%).

Bij de beoordeling van de antwoorden moet er wel aan gedacht worden, dat zo'n 90% van de opvolgers er voorlopig niet over denkt om van beroep te veranderen. Zij willen boer worden en zullen desgevraagd aan andere beroepen waarschijnlijk dezelfde voorwaarden stellen, die het boerenberoep voor hen aantrekkelijk maken; met name een zekere zelfstandigheid en het werken in de buitenlucht.

Gevraagd naar andere beroepen dan dat van boer die voor hen wel geschikt zouden zijn, weet ruim een derde (35%) daar geen antwoord op te geven. Uit de van de anderen ontvangen antwoorden komt zeer duidelijk naar voren dat men het liefst "dicht bij huis" blijft. Meer dan de helft van de genoemde beroepen is sterk aan de landbouw verwant. Wat de an-

dere beroepen betreft kan van een beperkt gezichtsveld worden gesproken. Het zijn voor het merendeel beroepen, waarmee de opvolgers in hun directe omgeving in aanraking komen. Ter illustratie is in bijlage 2 een uitvoerig overzicht van de genoemde beroepen opgenomen.

Samenvatting en slotbeschouwing

§ 1. Samenvatting

- Doel en uitvoering van het onderzoek

Aan alle bedrijfshoofden in Friesland van 50 jaar en ouder met hoofdberoep land- of tuinbouwer is bij de mei-inventarisatie in 1972 gevraagd of er een mannelijke bedrijfsopvolger van 15 jaar of ouder beschikbaar was. Op deze opvolgers is dit onderzoek gericht, voor zover het zoons zijn van de bedrijfshoofden en voor zover ze op het moment van de telling tenminste 22 en ten hoogste 29 jaar oud waren. Het doel van het onderzoek is antwoord te geven op de volgende vragen:

- wat zijn de kenmerken van de opvolgers (bv. leeftijd, burgerlijke staat, ouderlijk bedrijf en werkzaamheden) en van de (a.s.) echtgenote?
- wat was de schoolkeuze en de opleiding van de opvolgers?
- waarom werd het boerenberoep gekozen en hoe waarden zij dit beroep?
- welke binding hebben de opvolgers met het boerenberoep, hoe is hun houding tegenover andere beroepen en hoe denken zij over beroepsverandering?
- wat is hun mening over het bedrijf en wat zijn hun plannen na de overneming?
- hoe is de beloning van op het ouderlijk bedrijf verrichte arbeid en hoe zijn de financiële regelingen bij de bedrijfsoverneming?
- hoe zijn de regelingen m.b.t. de opvolging, de bedrijfsoverneming, worden er financiële begrotingen gemaakt?

De vier eerstgenoemde onderwerpen zijn in dit rapport behandeld, over de andere onderwerpen verschijnt een afzonderlijke publikatie. Het materiaal voor dit onderzoek is in het voorjaar van 1973 verzameld door middel van een mondelinge enquête onder 217 opvolgers in 8 gemeenten in de weidegebieden en De Wouden in Friesland. Een zelfde onderzoek heeft plaatsgehadt in het zandgebied van de provincie Noord-Brabant. Het onderzoek heeft een oriënterend-beschrijvend karakter.

- Enkele kenmerken van de opvolgers en de bedrijven

In Friesland is 47% gehuwd, in Noord-Brabant 10%. In Noord-Brabant is de gemiddelde leeftijd bij de bedrijfsoverneming in het algemeen iets lager; en huwelijk en bedrijfsoverneming vallen daar vaker samen dan in Friesland, waar de opvolger dikwijls vóór de bedrijfsoverneming in het huwelijk treedt. Van de gehuwde opvolgers werkt in beide provincies 73%

met zijn vader in een maatschap. De uiteindelijke overdracht van het bedrijf volgt dan later. Iets minder dan de helft van de vrouwen van de gehuwde opvolgers in Friesland is niet afkomstig van het agrarische bedrijf.

Op het moment van de enquête werkte 97% van de opvolgers op het ouderlijk bedrijf; 79% heeft nooit ergens anders gewerkt, zodat de Friese boeren van de toekomst hun praktische opleiding in hoofdzaak op het ouderlijk bedrijf ontvingen. Van de opvolgers werkt 46% in een maatschap of andere samenwerkingsvorm met zijn vader.

Van de - van de vaders - over te nemen bedrijven is 32% kleiner dan 25 ha, 39% ligt tussen 25 en 35 ha en 29% is groter. De gemiddelde omvang van de bedrijven is 169 sbe, maar de spreiding om dit gemiddelde is groot. Ook in de grootte van de melkveestapel komt een grote spreiding voor.

- Schoolkeuze en opleiding

Bijna twee derde (64%) van de opvolgers ging na het verlaten van de lagere school naar het landbouwonderwijs; van de overigen ging het meerendeel algemeen voortgezet dagonderwijs volgen. De schoolkeuze, vooral van laatstgenoemde groep werd door de ouders gestimuleerd of gesteund.

De helft van de opvolgers (51%) heeft een lagere landbouwschool doorlopen, een derde (32%) een middelbare of hogere landbouwschool. Verder heeft 5% een andere opleiding - bv. ULO, LTS - gevolgd en heeft 12% geen voortzette dagopleiding gehad. Van de opvolgers met een MLS-diploma heeft twee derde eerst de LLS doorlopen.

Van de opvolgers die na de lagere school een niet-agrarische opleiding zijn gaan volgen, heeft ongeveer de helft deze afgebroken. Daarvan heeft het meerendeel later een agrarische opleiding gevolgd. Is er hier sprake van dat men zijn heil in de landbouw zoekt als het met een andere studie niet lukt?

Van de Friese boeren van de toekomst is slechts 58%, achteraf gezien, tevreden met de gevolgde opleiding: met lagere landbouwschool 51%, met middelbare of hogere landbouwschool 68%. Een goede schoolopleiding voor een toekomstige boer is volgens 49% van de opvolgers de combinatie van algemeen voortgezet onderwijs met middelbare landbouwschool; daarop volgt de combinatie van lagere en middelbare landbouwschool (19%). Slechts 7%, ook van degenen die zelf deze opleiding hebben gehad, noemt de lagere landbouwschool.

Van degenen die daarvoor qua vooropleiding (MLS, HLS) direkt in aanmerking komen, zal naar schatting ongeveer de helft een cursus "Economische Vorming Toekomstige Ondernemers" volgen. Juist voor de grote groepen die ontevreden zijn over hun eigen opleiding of een andere opleiding beter vinden, staat deze cursus niet open, en is ze waarschijnlijk ook niet geschikt.

- De houding tegenover boerenberoep en -bedrijf

Hoe bewuster er voor het boerenberoep is gekozen, des te geringer is naar verhouding het aantal opvolgers dat er nog niet zeker van is dat

ze boer zullen worden. Opvallend is, hoe dikwijls de omstandigheid dat vader de hulp van zijn zoon op het bedrijf nodig had (43%) en het geen zin hebben om te leren (28%) van invloed zijn geweest op de keuze van het boerenberoep.

Als aantrekkelijke kanten van het boerenberoep worden vooral genoemd: het werken in de buitenlucht en de natuur, de afwisseling in het werk, de omgang met dieren en de zelfstandigheid. Minder enthousiast is men over de werktijden, de gebondenheid, de hoeveelheid vrije tijd en vooral de sociale voorzieningen. De eigenschappen die het meest van belang zijn om een goede boer te worden, zijn volgens de geënquêteerden vooral: hart hebben voor het beroep, een goede gezondheid en vakbekwaamheid.

De - meestal fiscale - boekhoudgegevens van het bedrijf van de vader zijn bij 71% van de opvolgers bekend, vooral bij degenen met een betere opleiding. Verder vindt 97% het in het algemeen menselijk dat de opvolgende zoon inzicht heeft in de financiële resultaten van het bedrijf.

Als uit berekeningen zou blijken dat intensieve samenwerking met een collega belangrijk geldelijk voordeel zou opleveren, zou de helft van de opvolgers willen proberen tot zo'n samenwerking te komen. In de gevallen dat het tijdstip van de bedrijfsovername door een of andere oorzaak niet veraf meer zou zijn, heeft de helft reeds plannen om veranderingen aan te brengen. De aanwezigheid van dergelijke plannen vertoont een duidelijke samenhang met de mening over de bedrijfsinrichting op dit ogenblik.

- De houding tegenover andere beroepen

Uit verschillende antwoorden komt naar voren dat een vijfde tot een kwart van de opvolgers in Friesland vroeger of later nog wel eens van beroep zou kunnen veranderen. De redenen houden vooral verband met de financiering van de bedrijfsovername en de gebondenheid van de boer, maar ook de in verhouding lage beloning van de boer en de te geringe omvang van het bedrijf worden genoemd.

Voor plezier in hun werk in het algemeen zeggen de ondervraagden in de eerste plaats nodig te hebben een zekere mate van zelfstandigheid. Vervolgens werk in de buitenlucht, een goede beloning, afwisselend werk en contact met het gezin. Ze hebben voor het plezier in hun werk minder behoefte aan contact met anderen tijdens het werk, aan regelmatige werktijden en aan veel vrije tijd.

Een ander beroep dan boer zou vooral moeten voldoen aan de volgende voorwaarden: werken in de buitenlucht of de natuur, een goed inkomen en een zekere mate van zelfstandigheid. Men heeft over het algemeen weinig inzicht in de alternatieve beroepsmogelijkheden.

§ 2. Slotbeschouwing

Het onderzoek heeft uitgewezen, dat één derde van de opvolgende zoons op melkveehouderijbedrijven in Friesland, een middelbare of hogere agrarische opleiding heeft gevolgd. Aangezien een toekomstige on-

dernermer eigenlijk tenminste een middelbare agrarische school moet hebben gevolgd, geven de uitkomsten van dit onderzoek reden tot grote bezorgdheid. Immers, de landbouw ontwikkelt zich in een richting en een tempo, waarbij van de agrarische ondernemers veel inzicht in de bedrijfsorganisatie en de financiering wordt gevraagd. Uit de uitkomsten van het onderzoek is bijvoorbeeld duidelijk gebleken dat degenen die een betere opleiding hebben gehad, beter op de hoogte zijn met de boekhoudgegevens van het bedrijf van hun vader.

De hier naar voren gebrachte bezorgdheid zou geringer zijn indien het opleidingsniveau van de toekomstige boeren belangrijk zou verbeteren. Met name zou dan het percentage opvolgers dat middelbaar of hoger agrarisch onderwijs volgt, snel moeten stijgen. Daar is echter geen sprake van, zoals blijkt uit een vergelijking van de uitkomsten van dit onderzoek met die van een aantal eerdere onderzoeken van het LEI (zie tabel 10).

Tabel 10. De onderwijspositie in een aantal LEI-onderzoeken

Gebied van onderzoek	Jaar van onderzoek	Perc. met voortgezet onderwijs			
		geen lager agrarisch	middelb. + hoger agrarisch	overig	
Noordelijk weidegebied 1)	1957	40	41	16	3
idem 1)	1963	23	49	24	4
Provincie Friesland 2)	1968	19	47	29	6
Fries weidegebied + 3)	1971	8	52	30	10
De Wouden 4)	1973	12	51	32	5

- 1) In de landbouw werkende boerenzoons van 15 jaar en ouder.
- 2) Jonge boeren, die in de periode mei 1967 - mei 1968 een bedrijf overnamen.
- 3) In de landbouw werkende zoons van melkveehouders van 20 t/m 29 jaar.
- 4) Opvolgers op melkveehouderijbedrijven van 22 t/m 30 jaar.

Uit tabel 10 blijkt duidelijk, dat de opleiding van aanstaande boeren slechts zeer geleidelijk verbetert. Het tijdstip waarop tenminste de helft van de jonge boeren in Friesland een middelbare opleiding zal hebben, lijkt weg ver weg.

Velen zijn niet tevreden over de opleiding die ze zelf gevolgd hebben. Dat zijn vooral degenen die de lagere landbouwschool als eindopleiding hebben gevolgd (48%) en degenen die de combinatie lagere-middelbare landbouwschool hebben gevolgd (47%). Daarentegen is van degenen die via de ULO op de middelbare landbouwschool terecht zijn gekomen slechts 9% ontevreden. Wanneer daarnaast slechts 7% van de opvolgers de lagere landbouwschool een goede opleiding vindt voor een toekomstige boer, 19% de combinatie lagere-middelbare landbouwschool en 49% alge-

meen voortgezet onderwijs-middelbare landbouwschool, dan komt de lagere landbouwschool als opleiding van de boer er in de ogen van de opvolgers bijzonder slecht af. Hoewel bij de opvolgers in Noord-Brabant het percentage dat ontevreden is over zijn opleiding in het algemeen lager ligt dan in Friesland, wijzen ook daar de uitkomsten van het onderzoek op een minder positieve waardering van de lagere landbouwschool.

Het meerendeel van de opvolgers is na de lagere school direkt naar de lagere landbouwschool gegaan, nl. 64%. Uiteindelijk heeft 71% de lagere landbouwschool doorlopen: 51% als eindonderwijs en 20% als vooropleiding tot de middelbare landbouwschool. Conclusie: van degenen die na de lagere school niet naar de lagere landbouwschool gingen, is een gedeelte waarschijnlijk na het afbreken van een andere studie naar de lagere landbouwschool gegaan.

Gezien de leeftijden van de opvolgers moeten deze zo omstreeks 6 tot 14 jaar geleden de lagere landbouwschool hebben verlaten. Het karakter van de lagere landbouwschool is in die periode, van ongeveer 1957 tot 1961, ingrijpend veranderd. Bedroeg het aantal schooldagen per week voor de vier achterenvolgende klassen vóór deze periode respectievelijk 2, 1, 1 en 1, naderhand is het een volledige dagschool geworden met op dit moment 5, 5, 4 en 3 schooldagen per week. Over enkele jaren zal voor alle klassen het aantal schooldagen 5 per week bedragen.

Het lesprogramma is van overwegend vakgericht naar overwegend algemeen vormend veranderd, met zo'n 20% van het aantal uren specifiek vakonderwijs.

Door een vergelijking van de percentages opvolgers die tevreden zijn met de door hen gevolgde opleiding in verschillende leeftijdsklassen, zou misschien een aanwijzing kunnen worden gevonden in de richting van een grotere waardering voor het nieuwe type lagere landbouwschool. Dat is echter niet het geval. Van alle opvolgers die de LLS hebben doorlopen, dat zijn er inclusief degenen die naderhand naar de MLS zijn gegaan: 154, is 52% tevreden. Van de 22- en 23-jarigen 59%, van de 24- en 25-jarigen 44%, van de 26- en 27-jarigen 55% en van de 28 t/m 30-jarigen 55%. Ook in Noord-Brabant zijn er geen verschillen. De uitkomsten van dit onderzoek werpen verschillende vragen op over de rol van de lagere landbouwschool in de opleiding tot agrarisch ondernemer. Mogelijk geeft het onderzoek van de afdeling Structuuronderzoek van het LEI naar de toetreding van jonge agrariërs, in het kader waarvan o.a. leerlingen van lagere landbouwscholen zijn geënuquêteerd, meer informatie over deze materie.

Wat is nu de rol van de ouders bij de school- en beroepskeuze? De uitkomsten van het onderzoek wijzen er op dat van degenen die niet-agrarisch voortgezet onderwijs gingen volgen, een groter percentage door hun ouders waren gestimuleerd dan van degenen die naar de lagere landbouwschool gingen. Men kan zich afvragen of sommige ouders zich niet wat te gemakkelijk neerleggen bij de keuze van de zoon, die nog niet genoeg doordrongen is van de noodzaak een zo breed mogelijke opleiding te ontvangen. En bovendien: stimuleren de ouders van degenen die een lagere landbouwschool hebben doorlopen ze wel voldoende om op een

middelbare landbouwschool verdere kennis op te doen? Of dringen zij er juist op aan dat de zoon, die tijdens zijn schooltijd op de lagere landbouwschool toch al heeft meegeholpen, na het verlaten van die school volledig op het bedrijf komt werken?

Volgens 43% van de opvolgers heeft de omstandigheid dat de vader de hulp van de zoon in het eigen bedrijf wel kon gebruiken, invloed gehad op het besluit om boer te worden.

Dit geeft weer aanleiding tot een volgende opmerking. Op het moment van de enquête werkte 97% van de opvolgers mee op het ouderlijk bedrijf; 79% had nog nooit ergens anders gewerkt. Voor een goede voorbereiding op het agrarisch ondernemerschap is het echter gewenst dat een aanstaande boer eens wat ervaring opdoet op andere bedrijven dan alleen op dat van zijn vader.

Bovendien kan men zich afvragen of als gevolg van het meewerken van de opvolgers op het ouderlijk bedrijf, de op die bedrijven aanwezige arbeid wel ten volle en rationeel wordt aangewend. Gezien de omvang van de bedrijven is het niet ondenkbaar dat de arbeidsbezetting hier en daar te zwaar is. Een gevolg daarvan kan zijn dat het arbeidsinkomen van de opvolger te laag is, hetgeen de noodzakelijke vermogensvorming van de toekomstige boer nadelig zal beïnvloeden.

Ten slotte, terugkerend naar de opleiding van de toekomstige boer, nog het volgende. Tussen het verlaten van een school en het tijdstip waarop de opvolgers het bedrijf overnemen, kan een periode van jaren liggen. Het is daarom van bijzonder groot belang dat degenen die binnenkort het bedrijf overnemen, de gelegenheid krijgen om de juist op het ondernemerschap gerichte cursus "Economische Vorming Toekomstige Ondernemers" te volgen. Helaas heeft slechts een derde van de opvolgers voldoende schoolopleiding (MLS, HLS) om tot deze cursus te worden toegelaten. Waarschijnlijk zal de helft van deze opvolgers de cursus volgen. Voor degenen met een LLS-diploma staat de cursus economie open, welke toelating geeft tot de EVTO-cursus. Gezien het onbehagen over het gevolgde onderwijs, zullen vele toekomstige boeren bereid zijn om zich door middel van deze cursussen beter op het ondernemerschap voor te bereiden. Voor overheid en bedrijfsleven ligt een belangrijke taak weggelegd om deze bereidheid te benutten ten einde een deel van de eerder geuite bezorgdheid over de opleiding van de Friese boeren van de toekomst weg te nemen.

BIJLAGE 2

Geschikte andere beroepen

Overzicht van door de opvolgers genoemde andere beroepen dan dat van boer, die voor hen wel geschikt zouden zijn.

Veekoopman of veehandelaar (8)
Manegehouder of iets dergelijks (4)
Bedrijfsleider agrarisch bedrijf (5)
Arbeider loonbedrijf (7), trekkerchauffeur (3), landbouwmechanisatiesector bv, trekkers (5), service-monteur agrarische sector (2)
Boerenhulp (4)
Tuinarbeider (2), tuinaanleg en -onderhoud (3)
Boswachter of -baas (5), plantsoenarbeider (3)
Opzichter Heidemij of werk bij C.D. en S.B.B. (4), uitvoerder bij ruilverkaveling, landmeetkundige, grondwerk
Vertegenwoordiger in de agrarische sector (6), verkoper landbouwmachines
Grond- en gewasonderzoek of onderzoek veevoeding (2), gezondheidsdienst voor dieren, dierenarts (3), voorlichter (6)
Inseminator (3)
Instructeur praktijkschool (2)
Vervolgens nog: vrachtwagenchauffeur landbouwverwant, melktankchauffeur, melkhandel, veeverzorger of -oppasser, veevoerhandel, rijdend hoefsmid en werk op een landbouwboekhoudbureau.
Chauffeur (11)
Monteur (7)
Vertegenwoordiger (4)
Recreatiebedrijf (met watersport) (4), exploitatie jachtwerfje, caféhouder (3)
Botenbouwer of constructiewerk of smid (4)
Aannemer of timmerman (8)
Dragline machinist, kraanmachinist, arbeider wegenbouw
Verder nog kantoorwerk of boekhouder (4), rijkspolitie (2), jeugdleader, leraar (2), sportinstructeur (3), koopman, winkelier of chef supermarkt (2), zeevarende en gemeente arbeider.

BIJLAGE 3

Literatuur

- S. Aukema, J.M. Biemans, K.M. Dekker en J.G.M. Helder: "De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant", Den Haag, 1971.
- D.B. Baris, A.J. Jacobs en B.H. Perdok: "Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven in de Friese weidestrecken en in De Wouden in de periode 1966-1971", Den Haag, 1973.
- J.M. Biemans en K.M. Dekker: "Vermogensvorming door jonge landbouwers vóór en tijdens de bedrijfsovername", Den Haag, 1972.
- K.M. Dekker: "Friese veehouders en hun houding tegenover beroepsverandering", Den Haag, 1973.
- K.M. Dekker en L. Tjoonk: "Het onderwijs en het beroep van boerenzoons en boeren dochters in het noorden des lands", Den Haag, 1967.
- A. Maris en R. Rijnveld: "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw", Den Haag, 1959.
- C.J.M. Spierings en F.J. Heunks: "Achtergronden van de beroepskeuze van boerenzoons", Den Haag, 1969.